

Cătălin Borangic, Marius Barbu

Incursiune în fenomenul ecvestru geto-dacic. Studiu de caz: zăbala de tip tracic

Complexitatea fenomenului militar la Dunărea de Jos¹, în a doua jumătate a mileniului I a. Chr., a devenit o preocupare tot mai intensă a istoriografiei moderne. Dacă în deceniile trecute atenția acordată acestuia era concentrată preferențial asupra arhitecturii militare și armamentului – poate ca efect al unei izolări ideologice²– și mai puțin asupra celorlalte componente ale polivalentului fenomen în discuție, în ultimele două decenii se poate observa o tratare mult mai largă a problematicii aspectelor de ordin militar. Perioada s-a dovedit extrem de productivă, marcată fiind de ample restructurări ale limbajului istoriografic, în contextul eliberării ideologice și a sporirii accesului la informații, cu toate că încă nu putem observa o sedimentare a discursului istoric și nici formarea unei identități general acceptate. În sînjul acestui curent intră și demersul nostru prin care încercăm o abordare diferită și, sperăm, utilă a cercetării secvenței ecvestre din cadrul manifestărilor militare în spațiul ales și a unor elemente conexe. Ne referim aici la cercetări pluridisciplinare, la metodologii noi și, nu în ultimul rând, la verificarea informațiilor istorice cu ajutorul arheologiei experimentale.

Izvoarele antice privitoare la acțiunile războinice ale tracilor de nord³ conțin îndeosebi referiri la cavaleria acestora, cel puțin în secolele V-II a. Chr., perioadă efervescentă, din punct de vedere militar și politic, în tot arealul balcanic. Din perspectiva arheologică, această evidențiere este susținută de descoperiri care implică numeroase elemente asociate cavaleriei. Trebuie spus însă că documentele arheologice, în contrast cu izvoarele scrise, relevă majoritar manifestări ale elitelor, ceea ce poate modifica percepția asupra fenomenului în întregul lui.

Pentru a corecta acest lucru, analiza noastră – care urmărește evoluția utilizării cailor – se bazează pe analiza critică a izvoarelor, în paralel cu alte tipuri de surse istorice.

1 Aplicarea acestui concept geografic are în vedere valea Dunării, respectiv cursul ei mijlociu și inferior, incluzând aici Bazinul Carpatic și zonele care îl mărginesc, considerând că oglindește suficient spațiul etno-cultural dominat de geto-daci. De asemenea sintagma „geto-daci”, ce a generat și generează încă polemici și abordări diverse în mediul academic, cu argumente mai mult sau mai puțin convingătoare, reflectă suficient realitatea istorică studiată. Utilizarea termenilor și sintagmelor diferite (geți, daci, daco-geți, geto-daci), în funcție de o serie de factori culturali sau politici moderni fiind o abordare contemporană – cu rădăcini însă în izvoarele istorice – am optat pentru o distanță neutră față de astfel de abordări „regionale”. Istoriografia românească actuală tinde să utilizeze terminologia în mod nuanțat, fie pentru poziționări cronologice, fie geografice, dar fără să reușească întotdeauna o delimitare echilibrată și corectă.

2 Scrisul istoric românesc s-a plasat, înainte de 1989, din motive politice, în exteriorul curentului *method and theory* adoptat de literatura științifică occidentală.

3 Autorii antici menționează în spațiul în discuție o multitudine de triburi tracice: tribali, moesi, odrisi, crobyzi, crestoni, bisalți etc între care, desigur, și pe geți.

Acestei analize adăugăm o scurtă incursiune în istoria utilizării cailor de către traci, cu accent pe ramura lor nordică geto-dacii, relevată de autorii antici, precum și o serie importantă de discuții asupra unor componente ale harnașamentului și resturilor osteologice relevante. Eșafodajul teoretic obținut permite abordarea problematicii din perspectiva arheologiei experimentale, metodă prin care dorim să verificăm traseul tehnologic al realizării unei zăbale de tip tracic, calitățile și eficacitatea acesteia.

Având aceste rezultate, sperăm să putem creiona rolul și importanța acestui tip de dispozitiv și, prin extensie, rolul acestuia în cadrul fenomenului ecvestru local.

*

Complicata devenire etno-culturală a tracilor este un subiect vast, în acest stadiu fiind suficientă delimitarea trasată de istorici în raport cu vecinii și rudele lor, ilirii și scito-sarmații, cu care au împărtășit numeroase elemente culturale, particularizarea acestor grupe de populații având loc spre mijlocul epocii Bronzului⁴. Nu lipsită de valoare este prezența, între artefactele epocii, a psaliilor de corn și os, ceea ce indică prezența cailor în contexte domestice⁵. Perioada este deosebit de importantă deoarece, spre sfârșitul ei, tracii apar în izvoarele istorice scrise, alături de cailor, ceea ce reușește să contureze mult mai clar fenomenul ecvestru la traci, acei *traci, iubitori de cai*, pe care, peste secole, îi va fi amintit Sofocle, în paralel cu una din primele relatări scrise despre geți⁶. Până la Sofocle însă, tracii își vor etala feroarea războinică în fața aheilor care asediau Troia, iar bogățiile lor, exprimate în aur, argint, bronz și, nu în ultimul rând, în cailor și carele lor de luptă, au stârnit patimi și invidie între greci.

Aedul Homer spunea, despre războinicii traci veniți în ajutorul troienilor:

„[...] și strunitorii de cai, frigienii⁷ precum și Meonii
cei ce luptă din care [...]
Tracii, veniți de curând, se află la marginea oastei
Rhesos li-i Domn, odrasla lui Eiomen, și-i acolo

4 O eșalonare a elementelor etno-culturale constitutive ale etnogenezei tracice la Morintz 1977, p. 1465-1488.

5 Dumitrescu; Vulpe 1988, p. 65; 71. O succintă prezentare a resturilor osteologice de cai domestici din epoca Bronzului, pe teritoriul de azi al României, la Schuster 2007, p. 70.

6 Sofocle, *Edip rege*, Fr. 523.

7 *Astfel elenii i-au socotit pe geți de neam tracic. Acești geți locuiau și pe un mal și pe celălalt al Istrului, ca și misii, care sunt și ei traci – acum ei se numesc moesi; și de la ei au pornit și misii statorniciți în zilele noastre printre lidieni, frigieni și troieni. Frigienii nu sunt altceva decât brigii, popor tracic, ca și migdonii și bebricii, medobitini, bitinii, tinii și – socot eu – mariandinii. Aceia au părăsit cu toții Europa. Misii însă au rămas pe loc. Pe bună dreptate crede Posidoniu, că acești misi din Europa, vreau să spun cei din Tracia, i-a pomenit Homer în versurile sale: El și-a întors privirea îndărăt, uitându-se la țara tracilor îmblânzitori de cai și a misilor războinici pricepuți în lupta de aproape* (Strabon, *Geografia*, VII, 3, 2 (C. 295)). Frigia/Phrygia a fost unul din micile regate, cu existență efemeră, întemeiate de grupurile de traci emigrați, sub presiunea ilirilor ce pătrunseseră în Balcani, începând cu secolul XII a.Chr., în Asia Mică (cf. Arian, *Fragmenta*, 60, 37). Regatul era situat între Lydia și Cappadokia, în vestul Anatoliei. În timpurile homerice, frigienii sunt atestați în Ascania, zonă din jurul lacului Ascania din Bithynia, în nord-vestul Anatoliei, în ținutul *bogat în cai și cetăți*, de pe malurile fluviului Sangarius (azi Sakarya). În cadrul războiului troian, frigienii, ca și alți traci, au fost aliați ai troienilor, trupele trimise în ajutor fiind conduse de către Ascanios și Phorkys (*Iliada*, III/184).

*Caii văzutu-i-am eu, n-au seamăn de mari și de mândri
Albi ca zăpada sunt ei și la fugă repezi ca vântul
Și ferecat îi e carul cu aur și-argint, și mai are
Arme grozave de aur ce par la vedere-o minune
dânsul cu ele-a venit. Parcă nici nu se cade pe lume
Oameni arme de aceste să poarte, ci numai zeii⁷⁸[...].*

PLANȘAI

Dincolo de controversele istorice privind participarea la conflict, a teritoriului pe care îl stăpânea⁹ și chiar a existenței¹⁰ acestui rege edon, se poate desprinde faptul că era acceptată ca firească prezența tracilor în evenimentele descrise. Pe lângă acest aspect, pare natural că aceștia, elitele lor mai exact, aveau cai și care de luptă somptuoase și armament de paradă scump. Desigur, metalele prețioase din care erau făcute armele regelui trac nu puteau avea nici o altă utilitate în lupta propriu zisă, ele subliniind doar bogăția și autoritatea dinastului¹¹. Tot caii par să fi fost și motivul uciderii regelui trac, de către Ulise și Diomede, în chiar noaptea sosirii pe câmpul de bătălie¹², ceea ce, dincolo de pretextul profeției, potrivit căreia Troia era invincibilă atâta timp cât caii tracului vor paște liniștiți lângă zidurile Ilionului, arată, oarecum indirect, invidia grecilor față de frumoșii cai ai tracilor¹³. De-a

lungul întregii epopei, tracii apar ca posesori și crescători de cai, informații care ulterior, cu referire la tracii europeni, vor fi întărite și de alți autori, fiind dublate de descoperiri arheologice, care împreună arată cât de intensă era creșterea cailor la traci¹⁴ (**Pl. I/ Fig. 1**).

Ar fi o eroare să admitem o generalizare a utilizării calului de către toți războinicii

8 *Iliada*, X/417-427.

9 Tradiția leagă personalitatea legendară a acestui basileu trac de tribul edonilor (cf. Miron 2008, p. 19), o confederație, de fapt, a trei triburi importante, din care mai făceau parte sithonii și mygdonii, locuitori ai văii râului Axios (azi Vardar, Macedonia/Grecia). Un alt rege edon, pe numele lui Geta, va bate monedă proprie, o octodrahmă, ce avea pe revers un simbol asemănător cu o roată de car. Cf. Poenaru Bordea 1976, p. 19.

10 Vasilescu 1977, p. 243-246.

11 Într-o altă ipostază, basileul trac, localizat de această dată pe pantele munților Rodopi, este prezentat ca având singurul atribut merituos, creșterea cailor. Flavius Philostratus, *Heroikos*, 17; 3-6. Cf. Miron 2008, p. 19.

12 *Iliada*, X/466.

13 Atitudine lipsită de orice alterare, datorată momentului, posibil eronat, al consemnării dinastului trac. Cf. Miron 2008, p. 21-22.

14 Danov 1976, p. 43; p. 183 (notele 16-17).

traci ai epocii Bronzului. Mai curând, cavaleria și carul de luptă au însemnat afirmarea unei aristocrații noi, puternice, al cărei potențial economic îi permitea fabricarea și posesia armamentului și carelor de luptă, creșterea, selecționarea sau achiziționarea cailor și evident întreținerea acestora. Din aceleași considerente economice, „carele de luptă” și probabil chiar caii, aveau adesea doar rolul de a transporta luptătorii la locul bătăliei, unde aceștia luptau ca pedestri. Cert este că aceste elite tracice își etalau puterea în tot spațiul tracic, componente ale atelajelor fiind descoperite în întreg arealul tracic, într-un interval cronologic cuprins între secolele XIII și VII a. Chr.¹⁵, ceea ce arată o uniformizare a fenomenului militar și o mobilitate a mentalităților războinice în bazinul mediteranean. Folosirea calului, în scopuri marțiale, de către traci, a fost o constantă a istoriei militare tracice¹⁶, identificabilă chiar și după transformarea Traciei în provincie romană¹⁷, în ciuda faptului că multe triburi au locuit în zone muntoase.

Revenind în spațiul nord-dunărean, utilizarea calului de către elitele militare locale este susținută de descoperirile de la Balta Verde, sit în cadrul căruia a fost dezvelit mormântul unui posesor de car, așa-zis „de luptă”¹⁸. Procentajul foarte mic (doar un războinic este proprietar de cal, din 19 morminte de luptători cercetate) arată clar elitismul de care beneficia personajul decedat. Un raport mai mare este relevat de necropola ceva mai târzie de la Ferigele, unde aproximativ o treime dintre decedați sunt călăreți. Aceste schimbări pot fi puse în legătură cu penetrația scitică¹⁹, căreia i se datorează modificările și adaptările armamentului și harnașamentului²⁰ folosit de elitele militare locale, care s-au opus cu succes noilor veniți. *Akinakai*, utilizarea substanțială a arcului cu săgeți și, nu în ultimul rând, creșterea ponderii cavaleriei²¹ în cadrul forței militare locale, sunt tot atâtea

15 Schuster 2007, p. 21. Într-o astfel de cheie trebuie înțeleasă și prezența tracilor în conflictele Greciei arhaice. Regele Rhesos pare mai mult o figură-prototip a acestora, probabil plecând de la un caz/personaj real, el ilustrând de fapt o situație uniformă mult mai largă. Utilizarea calului/carului de luptă în lumea tracică la o scară mai mare este sprijinită de importante descoperiri arheologice nord-dunărene, în special componente de car, în zone din care pare greu de crezut că tracii ar fi putut participa nemijlocit la evenimentele relatate (Cf. Rusu 1994, p. 167-184).

16 Webber 2003, *passim*. Autorul face o incursiune în interiorul fenomenului militar sud-tracic, în cadrul căreia abordează problematica utilizării cavaleriei la tracii sud-dunăreni.

17 M. Zahariade centralizează și detaliază toate informațiile privitoare la tracii aflați în serviciul armatei romane, în perioada dintre secolul I și III p. Chr., între care figurează și numeroși cavaleriști. Cf. Zahariade 2009, *passim*. Cu toate că multe din unitățile auxiliare, în general, și-au pierdut treptat originea etnică originală și au fost completate cu soldați provenind din alte zone ale imperiului, este de reținut că, cel puțin inițial, armata romană a recrutat și utilizat experimența călăreți traci. În plus atașamentul tracilor față de atelajele lor de luptă sau paradă poate fi urmărit arheologic până în plină epoca romană.

18 Berciu; Comșa 1956, p. 391. Deși prezența carului pare incertă (p. 391; nota 1), datorită dificultăților de a identifica fără dubii funcționalitatea unor elemente ce sunt presupuse a fi componente ale vehiculului, prezența calului este indubitabilă datorită inventarului funerar care conține o zăbală de bronz și piese de harnașament (p. 395). Aceeași incertitudine planează și asupra „carului de luptă” descoperit la Gura Padinii (com. Orlea, jud. Olt), dar este sigură prezența unui cal, aparținând unui membru marcant al comunității. Cf. Berciu 1939, p. 166-169.

19 Despre priceperea căroră, în privința creșterii și dresării cailor, tot Plinius, surprins de loialitatea animalelor, spune: *cavalerii sciți se mândresc grozav cu faima cailor lor: după ce un mic rege a fost ucis într-un duel, dușmanul lui, venit să-l prade, a căzut răpus sub loviturile și mușcăturile calului*. Plinius, VIII, 64 (2001), p. 93.

20 Din acest orizont cultural provin și primele zăbale de fier de pe teritoriul României.

21 Influențele scitice – în sensul lor general – au fost semnificative și durabile devreme ce, peste secole, Arian va nota că *de rânduirea pentru luptă [a cavaleriei] în unghi noi am auzit că se folosesc mai cu*

argumente (Pl. I/ Fig. 2-3). O dovadă indirectă a creșterii importanței luptei călare, ca urmare a contactelor mai mult sau mai puțin amiabile cu războinicii stepelor, o constituie și predilecția pentru armele curbe de tip *machaira*, mult mai eficiente, datorită raportului potrivit dintre lungimea lamei și unghiul de atac²². Numărul acestor săbii și implicit cel de morminte aparținând războinicilor, arată o efervescență militară în zonă, ceea ce a avut ca efect o specializare militară a unei părți consistente dintre membrii comunităților locale, posesia unui cal nemaifiind un apanaj strict al vârfurilor sociale²³.

Tucidide face o remarcă interesantă atunci când, enumerând diferitele neamuri chemate de Sitalkes I²⁴ să lupte împotriva Macedoniei, îi amintește și pe geții, despre care spune: [...] *geții și locuitorii de prin acele părți sunt vecini cu sciții, au același port și sunt toți arcași călări [...]*²⁵. În asemenea context, nici nu pare de mirare că geții s-au deprins repede să lupte pe spații largi, favorizați și de geografia bazinului Dunării de Jos. Puterea acestora, sau mai bine zis numărul de călăreți ridicați probabil de o mare uniune tribală, se vor vedea atunci când Alexandru Macedon, ce încerca să-și securizeze spatele frontului în vederea ofensivei anti-persane, va face o incursiune împotriva tribalilor și ilirilor de la Dunăre, care se răzvrătiseră. Flavius Arrianus, guvernatorul Cappadociei, autorul *Expediției lui Alexandru (Anabasis Alexandri)* ne spune²⁶ că geții, aliații tribalilor, veniseră în ajutorul acestora cu un număr de 10.000 de infanteriști și 4.000 de călăreți²⁷, raport totuși credibil, dacă avem în vedere, comparativ, alcătuirea armatei lui Sitalkes²⁸.

seamă sciții și tracii, care au învățat aceasta de la sciți. (Arta tacticii, 16, 6, p. 117).

22 Vulpe și Zahariade 1987, p. 61; Borangic 2009, p. 48.

23 Sîrbu și Ștefan 2010, p. 241.

24 Rege odris, fiul lui Teres I, a domnit aproximativ între 431 – 424 a.Chr., perioadă în care regatul atinge apogeul.

25 Tucidide, II, 96. Părerea grecilor privitoare la asemănarea dintre geți și sciți transpare și din maniera de reprezentare a tracilor și sciților de pe vasele grecești, unde caracteristicile (arme și port) celor două populații apar adesea amestecate, trădând un imaginar colectiv suprapus realității istorice.

26 Efectivele ar trebui acceptate ca fiind apropiate de realitate dacă ținem cont de faptul că doar patru ani mai târziu, aceiași geți fac dovada unei mobilizări de anvergură, distrugând întreaga oaste a strategului Zopyrion, estimată la 30.000 de ostași (Trogus Pompeius, *Istoria lui Filip*, XII, 1, 4). Episodul arată puterea militară a geților, ce puteau recruta efective impresionante și în care cavaleria forma nucleul profesionist. Este la fel de posibil ca victoria să fi fost rezultatul alianței dintre sciți și geți sau, la fel de probabil, unor lupte separate între sciți și macedoneni, respectiv geți și macedoneni.

27 Arrian, *Anabasis*, I, 3, 5.

28 Aflat în conflict cu Perdiccas I, regele Macedoniei, regele odris organizează o campanie împotriva acestuia, adunând sub arme o uriașă oaste compusă atât din odriși cât și din multe alte triburi tracice, fie

PI ANA II

Dacă informațiile lui Appian²⁹ sunt rezonabile, atunci raportul cavalerie-infanterie, cel puțin pentru expedițiile în afara arealului propriu, se echilibrează în timp. Astfel, un oarecare șef militar Cloilios³⁰, bastarn sau get³¹, își negociază angajarea militară în slujba lui Perseus³², pe sume mari de aur, bazându-se pe nu mai puțin de 20.000 de războinici, jumătate dintre ei fiind călăreți. Starea de fapt descrisă arată modificările tactice operate în structura comunităților războinice nord-dunărene, impuse de necesitatea deplasării pe distanțe mari a unor detașamente puternice. Episodul Cloilios este extrem de interesant pentru că are toate detaliile care lipsesc, parțial sau total, altor campanii: data exactă, efectivele mobilizate, ținta și distanța până la ea, motivul, valoarea contractului și numele contractanților. Aceste date permit întocmirea unui studiu de caz, desigur prea mare pentru tema de față, dar din care putem extrage datele care ne interesează. Astfel, în luna iunie a anului 168 a. Chr., armata aflată sub conducerea lui Cloilios trece Dunărea, printr-un loc necunoscut. Prețul cerut pentru angajarea în luptă era semnificativ: peste 15.000 de stateri de aur, două treimi din aceasta sumă (zece stateri/călăreț) revenind cavaleriei. Baza de recrutare a armatei a fost, fără a putea preciza un areal specific delimitat, bazinul Dunării de Jos sau, mai exact, aici a avut loc concentrarea mercenarilor. Ținta finală a fost Pydna, oraș în nordul Macedoniei, la peste 700 km, aproape două treimi din traseu fiind prin relief montan (**Pl. II/ Fig. 1**). Durata și perioada deplasării au fost de cel puțin două săptămâni la sosire (anterior datei de 22 iunie 168 a. Chr.) și alte două-trei săptămâni la întoarcere; deplasarea putându-se face numai în ritmul pedestrimii, iar la întoarcere trebuie să fi fost și mai dificil din cauza răniților și a bagajelor. Efectivele angajate (20.000 de oameni) erau însoțite de cel puțin 15.000 de cai, la care se adaugă atelajele – necesare transportului logisticii, fie ea și minimală, de campanie, hrana, echipamentul etc – trase de alte animale de povară. Doar hrana cailor, în condițiile în care pășunatul nu putea asigura decât cel mult o treime din necesar (activitatea de pășunat este de mare durată³³ și presupune dispersarea pe suprafețe întinse), se ridică la peste 7.000 de tone/furaje, cantitate transportabilă cu minim 150 de atelaje (care; căruțe, eventual și samare)³⁴. Chiar aflate sub ascultarea lui Sitalkes, fie independente. În rândurile acestei mari armate, Tucidide (II, 98, 4) spune că însuma 150.000 de oameni, din care o treime cavalerie, luptau și geții, ce constituiau cel mai important contingent de călăreți, după odrși.

29 Appian, *De Rebus Macedonum*, IX, 16, 1-2.

30 Controversată căpetenie, numit în unele izvoare Clondicus, despre care ne informează Titus Livius, XL, 58; XLIV, 26-27; XLV și Trogius Pompeius/Iustinus, *Epitome*, XXXII-XXXIII.

31 Paulus Orosius (*Historiarum adversus paganos libri septem*, IV, 20, 34) spune că această corp expediționar ar fi fost bastarn, dar e greu de precizat dacă această identificare etnică era o realitate a momentului. În general armatele angajate cu contract sunt alcătuite pe alte principii decât cele ale apartenenței etnice, caz în care putem admite că oastea de mercenari a lui Cloilios era un conglomerat de populații germanice, celtice și getice, important fiind aici numărul mare de călăreți nord-danubieni angrenați, raportat la întregul efectiv. Appian însă, specifică limpede că mercenarii erau geți, probabil majoritari în corpul expediționar, caz în care pare natural ca și comandantul întregii armate să fi fost get (Appian, *De Rebus Macedonum*, XVIII, 2).

32 Rege al Macedoniei, între 179 și 168 a. Chr., a organizat și condus o vastă coaliție anti-romană, dar fost înfrânt de către consulul Lucius Aemilius Paullus în bătălia de la Pydna (22 iunie 168 a. Chr.), iar regatul său dezmembrat.

33 Pe pășune, căutarea hranei și masticajul durează relativ mult, până la 19 ore. Acestea se pot desfășura ziua (50-70% din timpul total) și noaptea (30-50%). Ingestia hranei poate dura cca. 40-55 minute pentru 1 kg nutreț, la care se adaugă timpul de adăpare.

34 Nistorescu 2010.

dacă o parte însemnată din aceste costuri se amortizau, în varianta optimă, prin jafuri, iar o alta, sensibil mai mică, din solda primită, valoarea întregii expediții rămâne substanțială și explică, fie și doar parțial, sumele mari cerute de mercenari. Cu toate că intrarea în luptă nu a mai avut loc, dimensiunile economice ale unei astfel de campanii, al cărei scop final nu era neapărat jaful, apar evidente, iar refuzul lui Cloilios de a se angaja în operații, în condițiile neachitării sumelor convenite, trebuie privit și prin prisma economică, aspect esențial, asupra căruia vom reveni.

Oarecum tangențial, momentul Cloilios aduce în atenție o nouă forță militară în zonă, și anume războinicii celți. Populație războinică, aflată în plină expansiune teritorială, celții, sosiți de ceva vreme, aduc cu ei o îndelungată tradiție militară, din care nu lipsesc caii și carele de luptă³⁵. Inovațiile lor, legate de armament, se adaugă moștenirii tracice locale, ducând la o perfecționare a echipamentelor de luptă. Armurile de zale, coifurile, zăbalele, pintenii, spadele, sunt tot atâtea componente în care ingeniozitatea marțială a noilor veniți s-a făcut remarcată. Dintre aceste elemente, cele legate indisolubil de echitație sunt cu atât mai importante. Spre exemplu pintenii, piese importante pentru controlul mișcărilor cailor, motiv pentru care vom reveni asupra acestora, par să fi fost o invenție a celților³⁶. De asemenea, celții utilizau carele de luptă³⁷, deloc străine în lumea tracilor, deși folosirea lor în luptă de către geți este mai mult decât discutabilă³⁸. Chiar dacă ponderea călăreților în detașamentele războinice locale a crescut³⁹, ritualurile funerare care surprind aspecte indubitabile ale prezenței carelor și cailor rămân apanajul elitelor, ceea ce oferă o imagine neclară asupra oricăror statistici generale. Motiv pentru care puținele izvoare scrise, deși trebuie privite critic în matricea lor reală, sunt importante.

Pasiunea tracilor pentru cai capătă, cel puțin în secolele V-III a. Chr., o dimensiune aproape obsedantă, vizibilă în cel puțin două direcții. Una a fost cea a înmormântărilor cu cai, sub tumuli aparținând desigur aristocrației. Așa cum era și firesc, animalele astfel sacrificate, erau exemplare deosebite, de talie înaltă, depuși împreună cu harnașamentul⁴⁰. Aproape întotdeauna este vorba despre specimene mature, aflate în maximul eficienței,

35 Green 1992, p. 66-71.

36 Berciu 1981, p. 38.

37 Ferencz 1996, p. 91.

38 Numărul de descoperiri de acest gen se reduce la carul din tumulul II de la Cugir (Cf. Crișan 1980, p. 82), foarte puțin probabil utilizabil în acțiuni directe de luptă, situație identică și la Peretu (Moscalu 1986, p. 61), iar prezența carului în mormântul războinicului de la Radovanu este foarte slab argumentată (Cf. Borangic 2011, p. 185, nota 43).

39 Este util de discutat componența acestor detașamente prin prisma informațiilor oferite de inscripția descoperită la Histria (datată în jurul anului 200 a.Chr.). Acest decret onorific în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, ne vorbește despre Rhemaxos, rege (*basileios*) cel mai probabil get (după unele opinii scit?/ celt?), protectorul cetăților pontice, de la care percepea un *phoros*. Textul decretului informează că un prim detașament de 100 de călăreți este respins de către tracii unui anume Zoltes, arhonte – căpetenie mărunță, pentru ca apoi efectivele apărătorilor să sporească la 600 de călăreți, conduși de această dată de către fiul regelui, ce reușesc să alunge bandele de traci porniți după jaf. Se observă, așadar, că primul grup reprezenta doar o mică parte din forța militară a geților, probabil majoritar alcătuită din cavalerie, chiar dacă ulterior, în grupul de 600, este posibil să fi fost cuprinși și istrieni. Acest detașament, relativ mic, a fost suficient pentru a (re)instaura autoritatea getică în zona din dreapta Dunării, ceea ce arată că nici tracii nu erau foarte numeroși sau nu constituiau o forță apreciabilă, fiind, probabil, banderii tracice (sau nu numai?) locale rămase în urma distrugerii regatului celtic cu capitala la Tylis. Cf. Russu 1963, p. 129-130.

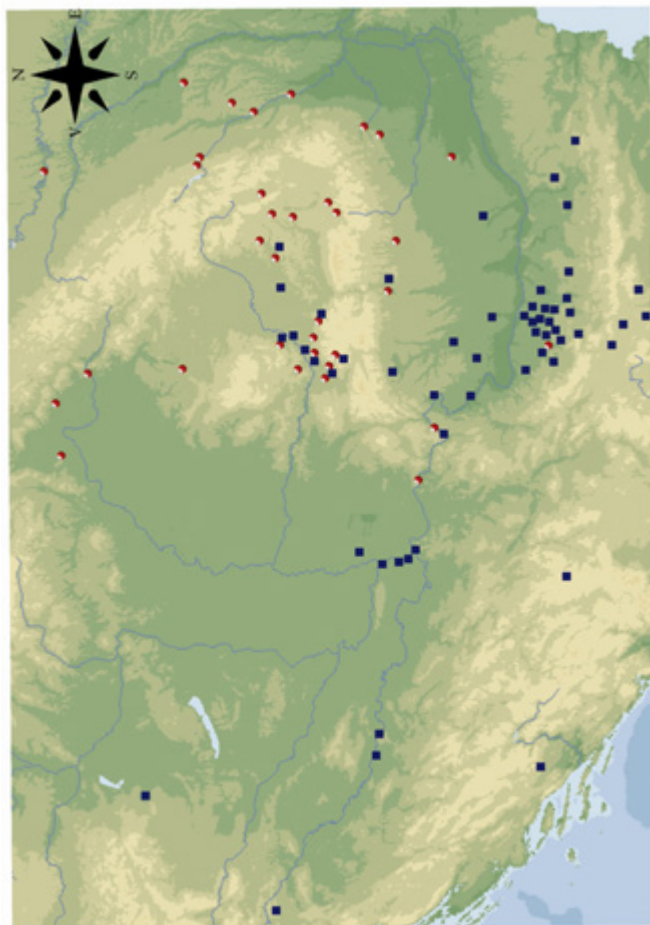
40 Sîrbu 2004, p. 42-44.

ele reprezentând, alături de inventarul asociat, e reală valoare economică, ceea ce face din astfel de sacrificii⁴¹ scumpe o caracteristică a aristocrației (tracice, dar și scitice spre exemplu).

A doua direcție de manifestare o reprezintă prezența masivă a cailor în artă, în special în toreutică, având ca motiv principal călărețul vânător. Calul devine în acest sens

un motiv iconografic de sine stătător, a cărui maximă expresie este dată de aplicele de metal prețios, triskelion și tetraskelion, unde capetele de cai sunt dispuse radial, vădind o legătură între cai și culțele solare. Iconografia tracică în care calul este figura principală, la care adăugăm și numismatica, este ea însăși un sector extrem de sugestiv. Importanța sa în sistemul simbolic al ideologiei războinice tracice, cu vizibile trimiteri la moștenirea indo-europeană, relevă dimensiuni prea mari pentru studiul de față, necesitând o abordare separată.

Revenind la celți și aportul lor militar, influența acestora este vizibilă în arsenalul comunităților războinice nord-dunărene. Experiența tracilor în arta echitației marțiale este evidentă, iar experiența ambelor entități etno-culturale dau naștere unei sinteze locale. Fără îndoială că primele contacte între celți și tracii locali, nord sau sud-dunăreni au fost departe de a fi pașnice⁴², multe așezări fiind

● 1. Puncte de descoperire a pinterilor.
■ 2. Puncte de descoperire a zăbalelor de tip tracic.

PLANȘA III

41 Trebuie remarcat că importanța calului ca ofrandă, în lumea tracică, nu era legată exclusiv de ritualurile funerare, ci astfel de sacrificii aveau loc și în alte momente importante din viața comunității. Florus notează un astfel de eveniment, ce arată legăturile dintre sacru și război, subliniind rolul cailor în acest scenariu: *Este îngrozitor de spus cât de sălbatici și de cruzi au fost moesii: sunt cei mai barbari dintre barbari. Unul dintre conducătorii lor a cerut, înainte de luptă, să se facă liniște și a spus: „Cine sunteți voi?”. „Romanii, stăpânii lumii” - i s-a răspuns. Acela zise din nou: „Așa va fi, dacă ne veți învinge”. Marcus Crassus a acceptat prevestirea. Pe dată barbarii, înainte de luptă, au jertfit un cal și au făgăduit să închine [în cinstea zeilor] și să mănânce măruntaiele comandanților pe care îi vor ucide.* Florus, *Epitoma*, II, XXVI.

42 [...] *Quippe Galli, qui a Brenno duce, cum in Graeciam proficisceretur, ad terminos gentis tuendos relictis fuerant, ne soli desides uiderentur, peditum XV milia, equitum tria milia armauerant fugatisque Getarum Triballorumque copiis Macedoniae imminentes legatos ad regem miserunt, qui pacem ei uenalem offerrent, simul et regis castra specularentur [...]* (Brennus, conducătorul galilor, plecase în Grecia, iar cei pe

distruse, unele zone depopulate, dar cursul evenimentelor a luat o altă turnură, căci valul celtic a fost parțial oprit, parțial a trecut în Anatolia. Pentru secvența în cauză este de reținut acel grup, mai bine cunoscut, care s-a întors către nord, și-a luat numele de scordisci și s-a angajat în conflicte și alianțe militare cu tribalii și geții⁴³, suficient de îndelungate și puternice încât toate componentele să își piardă, în final, individualitatea, iar noul conglomerat să devină el însuși distinct și reprezentativ.

Privind însă selectiv arsenalul acestui „grup”, convențional denumit azi grupul Padea – Panaghiurski Kolonii (în continuare PPK)⁴⁴, putem discerne aportul militar al fiecărei componente, astfel că din sfera celtică reținem spada dreaptă și pintenii, iar moștenirea tracică se prezumă la pumnalele curbe de tip *sica* și la zăbalele de tip tracic. O piesă de echipament comună celor două grupuri, ar putea fi considerate armurile de zale, piesă de echipament la care cele două populații probabil să își fi adus un aport separat și substanțial⁴⁵. Restul panopliei poate fi presupusă a fi de uz general, cu evidente „personalizări”. Una dintre aceste componente comune a fost zăbala, ansamblu indispensabil în harnașamentul unui călăreț războinic. Tipul de zăbală utilizat de războinicii PPK, așa-zisa *zăbală de tip tracic*, a fost, cel mai probabil – existând unele rezerve în acest sens în comunitatea științifică – un aport al tracilor la fenomenul ecvestru local. Harnașamentul, care pe lângă piesele indubitabile, pineni, zăbale, este articulat și poziționat cu o sumă de inele, verigi, catarama, uneori dificil de identificat corect, suferă

care îi lăsase să apere hotarele neamului lor, ca să nu pară că numai ei stau degeaba, au înarmat cinsprezece mii de pedestrași și trei mii de călăreți, au pus pe fugă trupele geților și triballilor și amenințând Macedonia, au trimis soli la rege [Antigonos Gonatas] ca să îi ofere pacea pe bani și totodată să spioneze tabăra regelui). Trogus Pompeius, *Historiae Philippicae*, XXV, 2-3. Deși izolat, izvorul aduce detalii interesante despre momentul discutat, căci dincolo de amploare demografică relevantă, celții raportând victorii doar cu trupele de rezervă, se observă proporția de cavaleriști (aprox. 20% din efectiv) și desigur deja tradiționalele alianțe dintre geți și triballi.

43 [...] *Minucius Rufus imperator, cum a Scordiscis Dacisque premeretur, quibus impar erat numero, praemisit fratrem et paucos una equites cum aeneatoribus praecepitque, ut, cum vidisset contractum proelium, subitus ex diverso se ostenderet iuberetque concinere aeneatores; resonantibus montium iugis species ingentis multitudinis offusa est hostibus, qua perterriti dedere terga [...]*. (Fiind strămtorat de către scordisci și daci, care erau mai mulți la număr, generalul Minucius Rufus l-a trimis înainte pe fratele său, și în același timp câțiva călăreți cu trâmbițași, și i-a poruncit ca, în clipa când va vedea angajată lupta, să apară pe neașteptate din direcția opusă și să ordone ca trâmbițașii să sune din trâmbițe. Deoarece răsunau culmile munților, s-a răspândit între dușmani impresia că au de-a face cu o mulțime imensă; îngroziți de aceasta, au luat-o la fugă). Frontinus, *Stratagemata*, II, 4, 3.

44 Secolele IV-II a.Chr. au fost scena cronologică a unor transformări sociale și spirituale importante în spațiul Balcanilor. Una dintre cele mai importante este apariția în acest areal a unor asocieri de artefacte și practici funerare specifice acestei zone (Woźniak 1974, p. 74-138), fapt explicat prin apariția unei noi identități culturale, numite convențional grup/facies/orizont Padea – Panaghiurski Kolonii, după numele a două situri reprezentative, din România și Bulgaria. Asocierile în cauză au permis concluzia că avem de a face cu un conglomerat de grupări etnice de origini diferite (preponderent tracice și celtice, dar nu numai), aflate sub hegemonia unor clanuri războinice, care aveau interese, tactici și strategii comune, finalizate în manifestări identitare specifice. Deși inițial posedau un arsenal propriu fiecărei componente etnice, acesta a fost, în final, amalgamat, devenind particular grupului în discuție. Fără a fi un fenomen pe deplin acceptat de către istoriografia modernă, românească și bulgară, cercetările ultimei decade îndeosebi, au impus această denumire ca fiind, deocamdată, singura care reflectă mulțumitor întregul fenomen. Atât alianțele lor militare constante cât și interesele comune ne obligă să-i privim ca pe o aristocrație militară „supra-națională”, specifică Balcanilor de nord, al cărei mod de viață era caracteristic comunităților războinice de indo-europeni. Cf. Rustoiu; Comșa 2004, p. 269.

45 Borangic; Paliga 2013, p. 15.

în această perioadă modificări complexe.

Cum am văzut, apar pintenii⁴⁶ (**Pl. II/ Fig. 2-3**), piese de metal atașate de călcâiul călărețului, cu rol în transmiterea de comenzi calului⁴⁷, prin amplificarea și acutizarea semnalelor date cu călcâiele în abdomenul animalului. Realizați din bronz sau fier, uneori încrustați, pintenii fac parte din echipamentul unor războinici-cavaleri de elită. Dar ei mai au o caracteristică interesantă. Nu sunt găsiți în perechi, așa cum am fi tentați să credem, ci, cu rare excepții, doar câte unul singur. Calul primește comenzi prin presiunea exercitată de pulpele călărețului, din ambele flancuri. Prin această acțiune omul se echilibrează, dar și transmite animalului semnale, ceea ce exclude utilizarea unui singur picior și, implicit, a unui singur pinte. Pintenii sunt de fapt niște mijloace ingenioase, prin care se amplifică acțiunile pulpei omului asupra calului. Fiind stimuli extrem de puternici, ce determină o reacție rapidă, ei nu erau folosiți decât de călăreții experimentați. În cazul acționării necorespunzătoare, calul, din cauza durerii, reacționează extrem de violent și de neprevăzut. Acest lucru explică oarecum numărul destul de restrâns de astfel de piese descoperite, existând posibilitatea ca, în chiar rândurile aristocrației să nu fi existat o pregătire hipică suficientă la toți membrii. Prezența unui singur pinte (*pars pro toto?*), în morminte trebuie deci reevaluată, ea simbolizând apartenența la rangul ecvestru, iar piesele descoperite în locuri comune (așezări, fortificații) putând fi pierdute în Antichitate, caz în care desperecherea nu mai trebuie justificată.

Parte a căpăstrului, zăbalele sunt de fapt un ansamblu, la început rigid, apoi articulat, compus din diverse piese metalice, care e fixat pe botul și în gura calului (zone extrem de sensibile), asigurând controlul asupra mișcărilor acestuia, prin condiționare fizică. Împreună cu căpăstrul putem spune că este de fapt cea mai veche și mai importantă parte a harnașamentului, utilitatea ei fiind evidentă, atât în cazul atelajelor diverse, cât și în cazul cailor pentru călărit. Zăbala propriu-zisă este un sistem simplu, compus din două bare metalice, de regulă articulate între ele, introduse în gura calului, în spatele ultimilor incisivi. La capetele celor două părți sunt fixate două verigi mobile, de care se leagă hățurile. Denumirea s-a extins asupra întregului ansamblu, devenit mai complicat odată cu trecerea timpului și cu specializarea călăreților. Pentru un control mai bun asupra cailor de luptă, în diferite perioade, au fost dezvoltate modele mai complexe de zăbale.

Un astfel de model, apărut în zona balcanică în secolul al III-lea a. Chr., poartă numele de *zăbală de tip tracic*⁴⁸, asupra căreia se cuvine o digresiune. Acest tip de zăbală era confecționat prin asamblarea mai multor piese diferite realizate din fier și, uneori, din bronz. Desigur apariția acestui model s-a făcut pe baza unei îndelungate experiențe ecvestre, unele componente fiind moșteniri ale secolelor anterioare. Astfel, rozetele și discurile de metal de pe bara articulată din gura calului, prezente constante la acest tip, se regăsesc la zăbale mai timpurii, atribuite, de regulă, călăreților geți⁴⁹, dar nu numai.

46 Piese considerate parte a harnașamentului, deși aceștia fac parte mai degrabă din costumul călărețului.

47 Dima 2005, p. 179.

48 A fost numită așa de către istoricul bulgar Ivan Venedikov, pe baza răspândirii ei prioritar în arealul tracic (**Pl. III/2**), dar acesta recunoaște posibile influențe grecești care par să fi stat la originea zăbalelor tracice, în timp ce alți cercetători le consideră de origine celtică. Cf. Zirra 1981, p. 124-125.

49 Constatinu, Leahu 1968, p. 202.

Inovația constă însă în ce privește dublarea barei articulate care susținea aceste piese mobile, cu una identică, rigidă de această dată, poziționată sub falca animalului. Acestea i se adaugă prelungirea psaliilor foarte mult în jos și legarea frâielor de aceste capete, prevăzute cu verigi, de regulă. Rezultatul a fost o modificare radicală a tipului de pârghie care exercita tensiune asupra gurii calului. La modelele anterioare tragerea de hături pune presiune pe lateralele gurii, datorită articulației centrale, amplificată cu ajutorul unor discuri sau roțițe de bronz prevăzute cu țepi sau zimți⁵⁰. Schimbarea, despre care discutăm, modifică direcția de acțiune a pârghiei din spațiul orizontal în cel vertical, acționând direct pe osul mandibulei. Rezultatul a fost fără îndoială un control mai eficient al mișcărilor calului. Sistemul descris nu este unitar în detalii, ci a rămas așa la nivel de principiu, în jurul acestei idei existând numeroase modele și tipuri, circumscrise descrierii și care acoperă ca suprafață arealul războinicilor PPK. Prezența lor masivă în acest spațiu a dus la etichetarea lor drept zăbale „de tip tracic”, cu toate că astfel de ansambluri au avut o circulație mai mare în timp și spațiu.

Deși morfologia, cronologia și răspândirea acestui tip de zăbală au făcut obiectul mai multor studii de specialitate⁵¹, nici unul dintre acestea nu a aprofundat în mod expres aplicațiile practice necesare pentru a așeza cât mai corect piesa în matricea ei funcțională. Pentru a compensa această latură am realizat o replică a unei astfel de zăbale, apelând la tehnici de arheologie experimentală, în vederea colectării de informații cu privire la etapele și tehnica de producere a pieselor antice precum și la eficiența ansamblului. Acest experiment a fost realizat în primăvara anului 2012, într-un atelier de fierărie tradițională, proprietate personală. Ca materie primă pentru confecționarea componentelor din fier, am folosit un lingou de fier cu dimensiunile de 23 x 4 x 1,2 cm (PI. IV/Fig. 3), iar pentru obținerea pieselor din bronz, am utilizat un aliaj de cupru și cositor. Combustibilul folosit, care a permis atingerea unor temperaturi de 800-1000°C, a constat dintr-un amestec de lemn de stejar, fag și mestecăn, uscat timp de 50

50 Sistem cu rădăcini vechi, după cum dovedesc o serie de astfel de piese de os și bronz datate în Bronzul Mijlociu (cf. Oancea 1976, p. 63-72), răspândite în tot spațiul dintre bazinul Tisei și stepile-nord pontice, copiate în bronz ulterior (Venedikov 1957, p. 183). Mai severe decât psaliile simple, aceste elemente făceau parte, probabil, dintr-un sistem de control destinat în principal dresurii cailor, fie de tracțiune, fie de călărie (Cf. Pâslaru 2000, p. 150), dar aveau și rolul de poziționare permanentă a căpăstrului și zăbalei propriu-zise.

51 Venedikov 1957, p. 183; Woźniak 1974, *passim*; Zirra 1981, p. 129-148; Werner 1988, p. 84-101; Rustoiu 2002, p. 16.

doi ani. Uneltele întrebuințate în procesul de producere a replicii au fost o nicovală, trei ciocane a câte 1, 2 și 5 kg, o daltă, un clește de fierărie și două dornuri (**Pl. IV/Fig. 2**). Ca model am ales o piesă provenită de la Blandiana, jud. Alba, unde, pe malul stâng al Mureșului, în anul 1979, s-a descoperit întâmplător un mormânt dacic de incinerare, din inventarul căruia s-au recuperat, alături de zăbală, un vârf de lance, un pumnal de tip *sica*, fragmentele tecii acestuia, o cataramă fragmentară, toate din fier și un vas de lut lucrat cu mâna, cu două torți, împreună cu oase umane calcinate. Mormântul este datat în sec. II a. Chr (La Tène C2-D1)⁵².

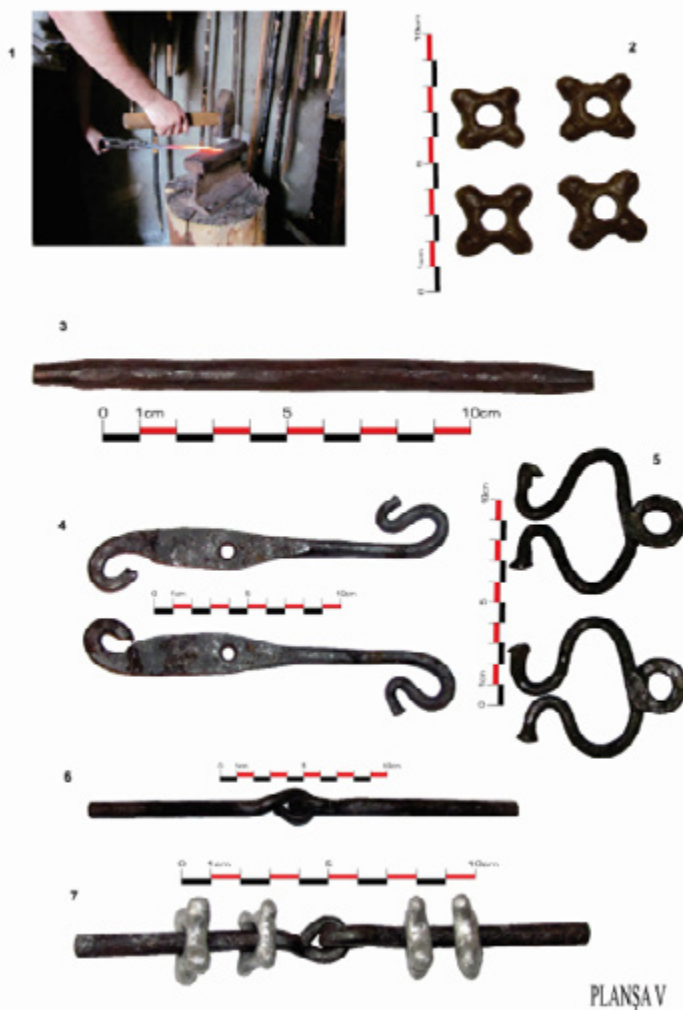
Întregul ansamblu al zăbalei avute ca model se compune din 15 elemente – din care au fost recuperate doar o parte – deformate de temperaturile mari ale rugului funerar (**Pl. IV/Fig. 1**). Cele două brațe laterale (psaliile), paralele, îndoite și lățite formează cadrul (**Pl. V/Fig. 4**), la capătul căruia este fixată bara articulată, pe care se montau cele patru rozete, pe care le-am realizat din bronz (**Pl. V/Fig. 2**). La mică distanță de aceasta, vine poziționată a doua tijă, cea rigidă (**Pl. V/Fig. 6**), fixată și ea pe cele două brațe laterale. Piesa articulată, pe care se aflau rozetele (**Pl. V/Fig. 7**), despărțite de distanțiere tubulare realizate din tablă de fier (**Pl. V/Fig. 2**) se introducea în gura calului, în spatele ultimilor incisivi, iar tija fixă se afla poziționată sub bărbie. Capetele de jos ale cadrului erau legate, direct sau prin intermediul unor alte verigi metalice, de hățuri. Pentru ca zăbala să nu iasă din gură și pentru a putea funcționa ca sistem de pârghie permanent, capătul de sus al zăbalei avea fixate alte două inele mari, ușor ovale, închise⁵³. Aceste verigi (**Pl. V/Fig. 5**) erau prinse de tija articulată în partea lor inferioară, mai mare în diametru, iar prin partea superioară, ceva mai mică, treceau curelele acelei părți din căpăstru care era fixat pe capul calului.

Pentru început, lingoul de fier a fost porționat în trei părți și tăiat longitudinal, cu ajutorul ciocanului de 5 kg și a dălții. Acest proces, care s-a finalizat prin obținerea a trei bare cu profil patrulater, a durat aproximativ 50 de minute și s-a realizat prin încălziri succesive ale lingoului. Timpii mari de execuție acumulați se datorează decăririlor repetate ale dălții, care a trebuit periodic reascuțită și recălită (am evitat folosirea unui set de dălți pentru a rămâne în inventarul unui atelier modest), contactul cu lingoul incandescent afectând negativ unealta. Această operațiune necesită implicarea a două persoane, caz în care durata procesului ar fi scăzut semnificativ. Două dintre barele de fier astfel obținute au fost transformate în cele două piese laterale ale viitoarei zăbale. Pentru a realiza acest lucru fiecare dintre cele două tije cu grosimea inițială de aproximativ 1,2 cm au fost subțiate la ambele capete prin ciocănire la cald, până când extremitățile au ajuns să aibă o secțiune circulară și o grosime de 0,6 cm. Datorită acestei operațiuni, lungimea segmentelor a crescut de la 23 la 31 cm. Partea centrală, nesubțiată, a fost aplatizată pe o lungime de 9 cm, fiind mai apoi perforată la cald cu ajutorul unui dorn. Diametrul orificiilor executate a fost de aproximativ 0,5 cm. Câte un capăt al fiecărei piese a fost tăiat cu dalta la o lungime de 6 cm, apoi a fost îndoit, căpătând forma unei bucle deschise. Celălalt capăt a fost încă o dată alungit și subțiat până la obținerea unui profil circular cu diametrul de 0,4 cm. Astfel transformate, aceste capete au fost îndoite sub forma literei „S”. Cele

52 Ciugudean 1980, p. 425-432.

53 Deși funcționalitatea acestor verigi este evident aceeași, ele au diverse forme (**Pl. VI/Fig. 6**).

două piese care formează cadrul zăbalei s-au executat în paralel, fiind foarte importantă simetria lor. Timpul de realizare a fost de 90 de minute. Cea de a treia bară, rezultată în urma decupării lingoului inițial, a fost subțiată și alungită prin martelare, timp de 30 de minute, rezultând o tijă cu diametrul de 0,7 cm. Din această tijă au fost realizate celelalte componente din fier ale zăbalei. Am făcut axul principal (cel ce intră în gura calului) din două segmente ale tije. Aceste segmente au fost subțiate la câte un capăt pe o lungime de 5 cm, părțile mai subțiri fiind apoi îndoite și transformate în două verigi legate între ele. Cele două segmente fiind unite, s-a obținut axul principal, care, pentru o mai bună fixare în piesele laterale, a fost sugrumat la extremități, prin ciocănire la cald (Pl. V/Fig. 6-7). Întregul proces de realizare a celor două segmente din care este format axul principal a durat aproximativ 30 de minute. Axul secundar, format dintr-o singură bucată a fost decupat cu dalta la o lungime egală cu axul principal (14,5 cm). Capetele au fost subțiate prin ciocănire, pe o lungime de câte 1 cm, astfel încât să poată fi introduse în orificiile pieselor laterale. Această piesă a fost confecționată în aproximativ 10 minute (Pl. V/Fig. 3). Ultimele două piese din fier au fost executate prin subțierea tije rămase, până la o grosime de 0,3 cm și porționarea ei în două segmente, ambele au fost îndoite sub forma cifrei „8”, având câte o buclă cu diametrul de 0,9 cm, iar cealaltă de aproximativ 4-5 cm. Acest proces a durat aproximativ 40 de minute (Pl. V/Fig. 5).

Întrucât experimentul a avut în primul rând ca scop eficacitatea zăbalei, iar timpii de execuție sunt relativi similari, am înlocuit procedeul tehnic de obținere al verigilor cu nodozități, pe care le-am realizat din bronz și nu din fier. Pentru obținerea acestor verigi, am confecționat patru modele din ceară. Aceste modele au fost îmbrăcate în lut și după o uscare de 10 zile, tiparele au fost arse, ceara pierdută lăsând loc introducerii metalului topit.

Metalul în cauză a fost obținut dintr-un aliaj de 60% cupru și 40% cositor, procentul ridicat de cositor coborând temperatura de topire și ușurând turnarea. Din același motiv, metalul a fost pus în tipare cât timp acestea erau încă fierbinți. Tiparele răcite au fost sparte și după tăierea bavurilor și o șlefuire sumară au rezultat patru verigi având diametre interioare de 0,8-0,9 cm, cu câte patru nodozități fiecare. Prima operațiune a constituit-o fixarea axului secundar (format dintr-o bară rigidă). Acesta a fost introdus cu cele două capete subțiate în perforațiile aplicate pe cele două cadre laterale. Fixarea s-a executat prin nituirea la cald a capetelor axului. Cele patru verigi cu nodozități au fost înșirate pe axul principal, două la stânga și două la dreapta racordului central, separate cu distanțiere executate din tablă de fier rulată, între ele. În capetele aceluiași ax au fost introduse verigile de fier de forma cifrei „8” necesare montării căpăstrului. Capetele sugrumate ale axului principal au fost introduse în buclele deschise aflate în capetele superioare ale pieselor cadrului. Prin strângerea acestora, la rece, s-a produs fixarea axului principal. A rezultat o zăbală cu o lungime de 21 cm și o lățime de 14,5 cm (**PI. VI. Fig 1-2**). Lungimea interioară a axului care intră în gura calului a fost realizată, conform standardelor contemporane de 13,5 cm, dimensiune obligatorie deoarece piesa urma a fi testată asupra unor cai din prezent⁵⁴, detaliu asupra căruia vom reveni. Având în vedere natura obiectului reprodus, nu au fost necesare operațiuni de călire a vreunei piese. Întreg procesul de asamblare nu a durat mai mult de 20 de minute.

Pentru a putea fi folosită corespunzător zăbala a fost montată la capătul unui căpăstru simplu, confecționat din sfoară de cânepă împletită. Din același material, care a înlocuit pielea, au fost confecționate și hățurile. Căpăstrul a fost montat prin legarea de verigile sub formă de „8”, poziționate în partea superioară a zăbalei, iar hățurile au fost legate la capetele alungite și îndoite sub forma literei „S” din partea inferioară a cadrului lateral (**PI. VI/ Fig. 3-5**). Forma complexă a întregului dispozitiv a iritat permanent animalul, senzația de nervozitate fiind constantă. Verigile cu nodozități din gură, dar mai ales axul rigid de sub bărbie, au jenat vizibil calul care, preț de câteva minute, a ținut gura deschisă, ca semn al disconfortului. După încălecarea, acesta a executat foarte rapid comenzile date prin tragerea moderată a hățurilor, neopunând rezistență.

În urma acestui experiment, am putut determina etapele și ordinea de realizare a componentelor unui astfel de ansamblu. Timpul necesar transformării lingoului de fier în elementele zăbalei de tip tracic a fost de 4-5 ore, timp repartizat pe durata a două zile.

Pentru obținerea celor patru verigi din bronz, timpul de lucru efectiv s-ar reduce la doar câteva zeci de minute, însă din cauza procesului lent de întărire a tiparelor din lut (care la o uscare bruscă riscau să se fisureze), întregul proces tehnologic a durat zece zile. Pentru acest tip de componente realizate din fier – complexitatea lor ne-a obligat să recurgem la turnarea în bronz – putem presupune un timp de realizare ceva mai mare. Testarea funcționalității piesei a dat rezultate mai mult decât satisfăcătoare, demonstrând un control absolut asupra acțiunilor calului. Atât schimbările bruște de direcție, determinate prin trageri laterale ale hățurilor, cât și acțiunile de oprire a calului aflat în alergare prin tragerea înapoi a hățurilor au fost realizate prompt, fără a fi nevoie de insistență. Putem presupune, cu mare probabilitate, diferențe de vârstă și docilitate existente între un caii

54 Informația a fost oferită de către domnul Mugur Pop, instructor de echitație și crescător de cai.

folosiți exclusiv pentru război, de către elitele cărora le-au aparținut aceste tipuri de zăbale și calul folosit pentru testare, detalii care ar putea influența oarecum rezultatele. Totuși, deși o mare parte din meritul acestor rezultate a avut-o obediența calului supus experimentului, am putut presupune că particularitățile acestui tip de zăbală pot controla eficient și cai mai temperamentalii.

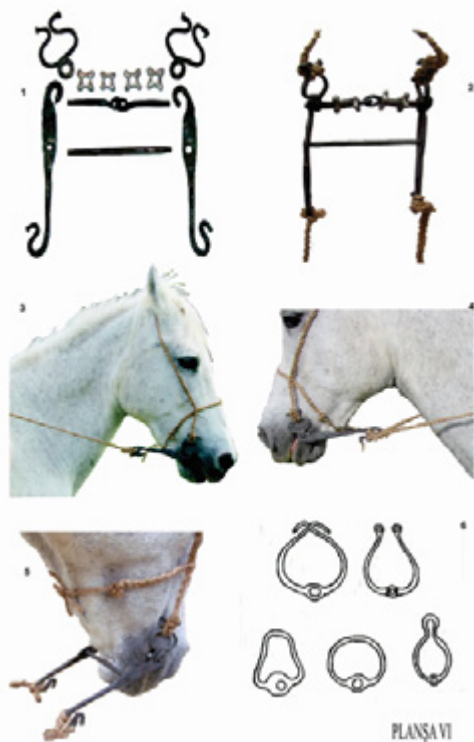
În cadrul aceluiași experimente, am putut deduce că, alături de cele patru verigi cu nodozități care apăsau pe limba calului, un rol foarte important în impunerea controlului asupra acestuia îl are axul rigid aflat sub mandibulă. De asemenea, nu este întâmplătoare nici lungimea mare a extremităților inferioare ale cadrului lateral. Legarea hățurilor de aceste brațe lungi creează, prin tragere, o pârghie mult mai puternică decât dacă ar fi fost legate în imediata apropiere a gurii calului (caz în care pârghia nu ar mai fi avut nici un efect). Utilizarea unei astfel de piese de harnașament ar putea părea o faptă gratuită și crudă, însă, în realitățile militare antice, asigurau un bun control asupra cailor, aceste sisteme fiind o inovație necesară. O altă concluzie a experimentului a fost aceea că pentru realizarea zăbalei au fost necesare cunoștințe și abilități tehnice medii, întregul ansamblu putând fi realizat fără probleme într-un atelier relativ modest. Acest lucru, cât și diversitatea extremă a morfologiei pieselor mobile de pe axul articulat, pune la îndoială ipoteza existenței unor centre specializate de producere a zăbalelor. Nu putem exclude existența unor meșteri fierari peregrini – diversitatea modelelor de piese mobile fiind determinată de dorința unor comanditari de a avea o zăbală distinctă, pe o „piață” relativ unitară – care produceau piese la comandă, probabil întregul echipament al unui luptător ecvestru. Acest set de echipamente, posibil primit (sau câștigat?) în momentul inițierii tânărului războinic⁵⁵, era omogen în ce privește funcționalitatea și morfologia, dar sunt vizibile o serie de elemente decorative care individualizează piesele și implicit purtătorul lor. Este verosimil ca unii metalurghi să se fi specializat pe astfel de comenzi „de lux”, chiar dacă atelierele lor aveau, să zicem, o mobilitate limitată – parte a traseului fiind preluat de negustori și/sau simpli mesageri. Depunerea acestor dispozitive în mormântul războinicului, alături de arme și resturile cinerare, denotă importanța recunoscută acordată încă din timpul vieții. Sacrificând și calul, pe lângă rolul evident de vector funebru (situație care explică și prezența vehiculelor), comunitatea își imagina că poate transfera în plan metafizic atributul de călăreț avut de războinic în planul real. Această ipostază face parte din cultura identitară a elitei căreia îi aparținea aristocratul, imagine cultivată și prin arta locală, pe care apare deseori motivul cavalerului înarmat – fie că scenele redau divinități, eroi sau căpetenii – în diverse scene și situații. Doubletul cal-erou apare în arta traco-getică timpurie (sec. IV-III a. Chr.) și se păstrează până în epoca clasică⁵⁶, așa cum putem vedea în reprezentările de la Letnița, Agighiol, Rogozen, Lukovit, Galice, Iakimovo, Zimnicea, Lupu, Surcea, Răcătău sau cele din Colecția Severeanu.

Reconstituirea grafică a zăbalei de la Blandiana relevă o lățime de aproximativ 13 cm, iar piesa reprodusă respectă această dimensiune. Acest lucru presupune că talia cailor

55 Pentru perioada de până la concentrarea puterii în mâinile aristocrației dacice din Munții Orăștiei putem presupune că ierarhizarea și promovarea indivizilor se făcea, în cele mai multe cazuri, pe baza valorii personale, aristocrația militară fiind de fapt o meritocrație. Modificări în acest tablou devin vizibile abia în epoca lui Decebal, când militarii profesioniști sunt o categorie inferioară aristocrației ereditare.

56 Nemeti 1999-2000, p. 108.

din Antichitate era similară cu cea a cailor actuali, ceea ce este întrucâtva surprinzător. Undeva între 900 și 700 a. Chr. începe, din punct de vedere climatic, choroazona *Subatlantic*, perioadă rece și umedă, cu efecte asupra taliei tuturor speciilor domestice⁵⁷. Dacă aceasta este explicația pentru diferențele de talie dintre caii Epocii Bronzului, mai mari, și cei din Epoca Fierului⁵⁸, e greu de spus, dar privind diferențele de statură ale cailor din zona mediteraneană, mai caldă și cei din lumea nordică, barbară⁵⁹, mai rece, acest lucru pare probabil (Pl. VII/ Fig. 1).

Sergiu Haimovici, într-o serie de studii dedicate faunei domestice, între care a inclus natural și ecvidene, concluzionează că au existat două grupe de cai în spațiul geto-dacic, ambele prezentând caracteristici morfologice superioare cailor din vestul Europei. Această stare de lucruri se deduce din analizele arheozoologice efectuate asupra resturilor osteologice de cai, identificate într-o serie de stațiuni geto-dacice, care confirmă dimensiuni mici spre medii, înălțimea în greabăn fiind între 125 și 135 cm⁶⁰. Aceleași analize arată însă că aceste exemplare reprezentau fără îndoială, dat fiind urmele de uzură identificate pe oase și dentiție, acei cai cu utilitate domestică, comuni, folosiți la diferite munci (ocasional și în alimentație⁶¹) și doar în mod excepțional în război. Nu există motive de îndoială că erau utilizați și pentru echitație, dar chiar în acest caz ei nu puteau aparține elitelor militare, ci, cel mult, războinicilor de rang inferior. Păstrând

proporțiile, este foarte probabil ca urmașul direct al acestor cai să fie rasa Huțul (Tarpanul de munte), păstrată în zona Carpaților nordici, un ponei de munte⁶² (Pl. VII/ Fig. 2). A doua grupă este reprezentată de caii de „elită”, obținuți prin ameliorări locale ale fondului cabalin existent în zonă, la care probabil s-au adăugat exemplare excepționale ajunse aici pe diverse căi⁶³. Această grupă de cai ajungea frecvent la 150 cm în greabăn, caracteristici

57 Se constată în această perioadă așa-numita „regresiune dacică”, în ce privește dimensiunile animalelor domestice, valorile înregistrate fiind sensibil mai mici decât în epocile anterioare, dar și în cele ulterioare. Suciuc *mss*, cu bibliografia.

58 Existența unor exemplare de talie mare este o certitudine pentru epoca Bronzului. Cf. El Susi; Burtănescu 2000, p. 259; Haimovici 1991, p. 161 (cu bibliografia).

59 Elsner 2004, p. 20.

60 Haimovici 1987, p. 147.

61 El Susi 1996, p. 86; Suciuc *mss*.

62 Aceste caracteristici apar și la caii comuni ai geților. Cf. Ovidiu, *Scrisori din Pont*, I, 2, 85-86; *Tristele*, III, 10, 54. Caii din rasa Huțul au între 132-137 cm în greabăn, sunt docili, rezistenți și activi. Cf. Watson *et alii* 2001, p. 223.

63 Nu putem crede că acei cai pregătiți ca daruri pentru căpetenia mercenară Cloilios de către Perseu, ca preambul al contractului, ar fi fost niște exemplare ordinare. Cf. Appian, *De Rebus Macedonum*, IX, 16, 1-2. O specificație și mai clară privitoare la calitatea cailor oferiți ca daruri între barbari, o face Tacit,

ce au putut fi determinate datorită depunerilor rituale de cai întregi în amenajări funerare aristocratice getice (Zimnicea, Peretu, Agighiol), dar și din alte contexte (Cățunu, Căscioarele). Aceștia aveau membrele lungi, datorită alungirii puternice a porțiunii proximale, greabănul mai înalt decât crupa și mai ascuțit, linia gâtului mai lungă, dar proporțiile capului mai mici decât ale cailor ordinari, caracteristici care includ cabalinele locale în grupa de „cai orientali”, alături de cei ai sciților și tracilor, distinctă morfologic de cailor Europei Centrale⁶⁴. O atentă selectare și pregătire a cailor unei populații învecinate cu dacii, o găsim redată tot în relatările scriitorului roman Plinius cel Bătrân: *Iată cum își pregătesc sarmații caii când pornesc la drum lung: cu o zi înainte nu le dau nimic de mâncare și îi lasă puțin să se adape; așa parcurg ei călare, în galop fără oprire, câte o sută cincizeci de mile*⁶⁵. Deși foarte probabil exagerată de către scriitorul antic, această distanță (221,7 km)⁶⁶, rămâne totuși impresionantă și explică, cel puțin parțial, capacitățile redutabilei cavalerii sarmate.

Din păcate, practicile funerare ale elitelor războinice locale din Oltenia și Transilvania, care preferau incinerarea, nu au permis la fel de multe analize, dar putem presupune că și acestea utilizau cai selecționați⁶⁷. De fapt, chiar tipul de zăbale caracteristic denotă că aceste animale erau puternice și temperamentale, în contrast cu marea masă a cailor cavaleriei. În expedițiile războinice, adesea desfășurate la distanțe mari de baza principală, caii aveau de mers zile în șir, obositor pentru animalele neantrenate, luate de la muncile cotidiene. Acești cai puteau fi controlați ușor cu echipament mai puțin sofisticat, cum ar fi zăbalele simple.

Zăbala de *tip tracic*, prin construcția ei specială, reclama o bună cunoaștere a artei echitației. Deosebit de severă cu animalul, orice manevră bruscă sau prea amplă determină o reacție pe măsură a calului, evident deranjat sau doar condiționat de complexul mecanism. Acestuia i se adaugă și pintenii, care necesitau de asemeni o bună stăpânire a propriei poziții în șar și a comenzilor date. Călărețul își asigură stabilitatea strângând calul cu picioarele, astfel că mișcărilor nepotrivite, bruște sau accidentale ar fi dus la lovituri

referindu-se la germani (*Germania*, XV, 2).

64 Haimovici 1983, p. 89. Existența a două grupe de cai, ordinari și de soi, pare să fie o tradiție veche. Cf. El Susi 1996, p. 70-71.

65 Plinius, VIII, 65 (2001), p. 93.

66 Viteza specifică a cailor este de 12-15 km/h (la trap, pe distanțe medii și lungi) și poate ajunge până la 55-60 km/h (la galop, pe distanțe relativ scurte). Cf. Nistorescu 2010.

67 Merită menționate unele excepții de la regulă. Astfel putem nota existența unor exemplare care nu se încadrează în parametri maximi fizici și de eficiență. Un astfel de caz este calul depus într-o groapă, întreg, împreună cu zăbala și căpăstrul, la Șeușa (com. Ciugud, jud. Alba) și care suferea de spondiloză anchilozantă și deformantă (El Susi 2004, p. 279). Pe lângă această afecțiune, care îi scădea în mod evident rentabilitatea economică, animalul avea o talie medie (137,5 cm), ceea ce nu îl califică drept un exemplar de elită. Înhumarea calului, care nu avea în nici un caz la bază rațiuni profilactice datorită prezenței harnașamentului, poate fi pusă în legătură cu statutul de animal favorit al proprietarului. Statura medie și starea precară de sănătate poate fi un indiciu al rangului inferior al proprietarului, situație relevantă și de inventarul sărăcăcios al depunerii, care sunt departe de condițiile identificate în cazul aristocraților decedați. Ambele argumente privitoare la motivația prezenței unor exemplare cu vizibile probleme de sănătate sunt valide dacă luăm în considerare mormântul unui aristocrat de această dată, înmormântat în tumulul de la Agighiol (com. Valea Nucarilor, județul Tulcea). Starea precară de sănătate a unui exemplar de aici poate fi explicată prin considerentele de ordin sentimental, iar talia mică poate sugera că pentru sacrificiu a fost preferat un animal ordinar, bolnav. Cf. Bolomey 1968, p. 22-23.”

sau zgârieri ale abdomenului calului, care nu doar ar fi derutat animalul, ci și l-ar fi enervat, provocând dezechilibrarea călărețului, inconvenient agravat, în perioada istorică, de lipsa scârilor de șa⁶⁸. Doar un călăreț experimentat ar fi putut să își controleze perfect stabilitatea și să și lupte simultan, ceea ce se putea obține doar cu un antrenament riguros, atât al luptătorului, cât și al calului⁶⁹.

Putem presupune, pe baza succeselor militare ale acestei elite războinice, mai ales în fazele premergătoare și de început ale existenței regatului dac, că a existat un cumul de factori, interni și externi, care, ca de atâtea alte ori, a dus la rezultate remarcabile, pe plan militar. Privind retrospectiv datele problemei, apare evident rolul deloc minor al cavaleriei în dinamica fenomenului militar local. Strabon spunea, având în vedere expedițiile lui Burebista, că geții acestuia *puteau să trimită la luptă până la două sute de mii de oameni*⁷⁰. Vlad Zirra estimează că între 10 și 15 % din această armată ar fi fost constituită din călăreți, apreciind, corect am spune, că fiecărui cavaler îi reveneau doi sau trei însoțitori⁷¹. Având în vedere proporțiile tactice ale detașamentelor de cavalerie, raportate la întregul efectiv, e greu de admis că acești însoțitori erau pedestri. Călărind calul de rezervă sau propriul cal, probabil alături de seniorul lor, acești tovarăși de arme sporeau numărul călăreților, situație care poate lămurii, de exemplu, frecvența ridicată a pintenilor descoperiți în foarte multe puncte din întregul areal geto-dacic. Poate aceasta este explicația și pentru numărul mare de astfel de accesorii descoperite în contexte arheologice diferite de cele ale elitelor de tip PPK, începând cu secolul II a. Chr., îndeosebi în spațiul intracarpatic (Pl. III). Prezența a trei zăbale de acest tip în mormântul fastuos de la Cugir (T II) a fost justificată prin faptul că, pe lângă calul de călărie, aristocratul înmormântat aici avea și doi cai înhâmați la carul funerar. Ceea ce pare straniu aici este faptul că zăbalele de acest tip nu sunt necesare pentru controlul acestor vehicule, oricum lente, fiind suficiente zăbale

68 Dovezi imbatabile ale utilizării scărițelor la șei, în forma lor consacrată, în spațiul transilvănean și nu numai, provin doar din perioada sosirii avarilor (Mauricius, *Arta militară*, I, 2, 7; II, 8, 3), către sfârșitul Antichității (Cf. Horedt 1958, p. 72-76). În lipsa acestora, călăreții antici își asigurau stabilitatea prin antrenamente riguroase, începute din copilărie sau cu ajutorul șeilor înalte (legați cu curele?). Șaau, în adevăratul sens al termenului, este o invenție cu rădăcini în lumea scito-sarmată (posibil însă ca sarmații să fi fost doar vectorul de transmitere a acestor dispozitive din est către vest, spațiul dunărean fiind pe cursul acestor traiectorii), unde apar șeile „cu coarne”, preluate apoi și de cavaleria romană. Totuși, se pare că au existat unele sisteme precursore ale scărițelor, oarecum simpliste, dar necesare, mai ales în cazul cavaleriei grele. Astfel, sunt documentate unele încercări de asigurare a stabilității călărețului cu ajutorul unor sfori (India) sau a unor cârlige de fier atașate șeilor (Persia), dar scara de șa, în adevăratul ei sens, este documentată abia din secolul V, în spațiul sino-altaic. Cf. Pippidi 1971, p. 177.

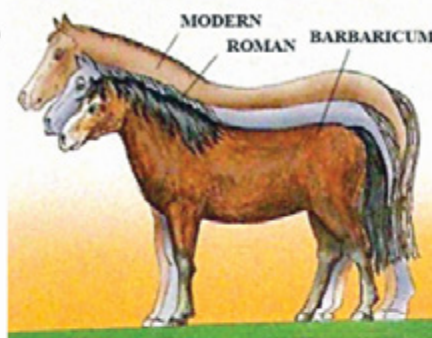
69 Interesantă pentru zona cronologică în discuție este afirmația lui Strabon, potrivit căruia [...] *ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul Burebista l-a înălțat atât de mult prin exerciții, abținere de la vin și ascultare față de porunci, încât, în câțiva ani, a făurit un stat puternic și a supus geților cea mai mare parte a neamurilor vecine* [...]. Locul și rolul regelui get în problematica ascensiunii a grupului PPK este el însuși un subiect vast și nelămurit complet, dar informația, care se referă desigur la antrenamente și exerciții militare, completează profilul marțial al războinicului din epocă.

70 Strabon, *Geografia*, VII, 3, 13 (C 304). Aserțiunea lui Strabon nu trebuie însă privită ca neverosimilă, în condițiile în care armatele mari sunt o constantă a istoriei regionale preromane, iar dimensiunile demografice ale populațiilor implicate permiteau acest lucru, dar este posibil ca estimarea să fie una maxim posibilă. În această cheie trebuie citită locuțiunea prepozițională care, în fond, delimitează efectivele militare ale geto-dacilor lui Burebista, completate, firesc, de către trupele furnizate de către aliați.

71 Întreținută pe cheltuiala seniorului (Zirra 1981, p. 147) care îi angaja sau în slujba căruia se puneau ei singuri. Este la fel de posibil ca acești însoțitori (rude, clienți etc) să fi fost de fapt ucenici în meseria armelor, situație care îi obliga la un stagiu oarecare lângă mai experimentatul războinic.

mai simple. Cei doi cai puteau să fi aparținut „scutierilor”⁷², având onoarea de a trage carul seniorului către mormântul în care l-au și însoțit. Scenariul ar putea părea exotic dacă în apropiere, la Călan⁷³, nu ar fi fost descoperite alte trei zăbale, fapt ce face foarte probabilă existența acelei *trimarkisia*⁷⁴ de tradiție celtică⁷⁵, transmisă în mediul dacic. Poate acești companioni au stat la originea acelei elite militare (și sociale?), activând în preajma înaltei aristocrații, dar aflată în evidentă relație de subordonare față de ea, exprimată de acei *comati/capillati*⁷⁶, războinici și călăreți îndemânatici. Dacă a fost așa, atunci se justifică observația lui Dion Chrysostomos care, exilat fiind în anul 87 a. Chr., în ținuturile dunărene, în ajunul confruntărilor dintre daci și romani, observă că *acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile fiind pline de cai, arme și oameni înarmați*⁷⁷. Oricum am privi scena, se extrage din ea imaginea unor războinici reductabili, profesioniști ai armelor, posedând și mânuind un arsenal diversificat și eficient, îndubitabil buni crescători de cai. Dacă era așa, tabloul ar trebui să conțină și o serie de date care nu răzbat la o primă – și idilică – vedere.

Izvoarele istorice, dublate de cele arheologice, arată o bună reprezentare a călărimii în rândurile diferitelor structuri politico-militare geto-dacice. Angrenate în diverse conflicte, adeseori la mare depărtare de centrele proprii, armatele în discuție au avut, pe lângă comandamentele ce utilizau evident caii și importante escadroane de cavalerie. La o populație stabilă, posesia unor herghelii de asemenea dimensiuni – oricum am rotunji sau minimaliza efectivele – devine problematică. Consumul specific de hrană al calului este de 1,5-2,5 kg/100 kg/corp, pe zi, de fân și cereale sau echivalent. Dacă animalul este supus unor eforturi suplimentare, pe durate mai mari de timp, necesarul de furaje de calitate crește, în special al cailor de rasă, mai pretențioși. Chiar dacă se strângeau furaje pentru iarnă, este greu de crezut că erau suficiente, astfel că rația animalelor trebuia suplimentată cu cereale specifice (ovăz, orz, tărațe, leguminoase etc). La aceste costuri se adăugau cheltuielile

PLANSAVII

72 Rustoiu 2000, p. 52. A. Rustoiu identifică în acest caz o posibilă și probabilă influență scordiscă.

73 Rustoiu *et alii*, 2001-2002, p. 112. Câte trei cai au mai fost descoperiți la Agighiol și Vraca.

74 Trei cai? – Trei, numeral indo-european similar ori identic pe tot arealul european (lat. *tres*, slav *tri*, *trije* etc.), iar IE **marko* – „cal” (celtic și germanic), dar foarte probabil identic și în limba dacică. Cf. Russu 1967, p. 111; p. 135.

75 Pausanias, *Periegesis*, X, 19, 9-12.

76 Posibil acei soldați, diferiți de gloată, pe care îi pomenește Tacit (*Anale*, IV, 47, 1).

77 Dion Chrysostomos, *Discursuri*, XII, 16, 20.

legate de adăpost, îngrijire, înmulțire (caii au un ciclu de reproducere și de creștere lent), selecționare și, de bună seamă, costul efectiv al animalului. Se poate spune că toate grijile erau în sarcina proprietarului și desigur nu am greși în acest sens.

Totuși, existența unui corp profesionist, nucleul constituit din trupe de elită, întotdeauna la dispoziția autorității regale, presupune că acesta deținea supremația în ce privește gradul de înarmare, instruire și logistică. La fel de logic pare – în lipsa unor descrieri directe – că o mare parte din aceste efective erau compuse din călăreți. Lunga trecere în revistă a prezenței cavaleriei în structurile militare nord-dunărene relevă aportul substanțial al acestei specializări marțiale, în spațiul discutat. Putem deduce că mare parte din costuri reveneau autorității regale, probabil singura care avea potența economică necesară, direct interesată, pe de o parte, de asigurarea logistică a principalei componente a armatei și, pe de alta, de menținerea controlului asupra cavaleriei și cu ajutorul ei asupra teritoriului regatului.

Acest lucru presupune existența unei puteri capabile din multe puncte de vedere, din care cea economică este de departe una esențială, atinse de regalitatea dacică, la reala dimensiune, abia sub regele Decebal. Efectivele militare aflate sub autoritatea acestui rege sunt, desigur, estimate vag, prin diverse metode⁷⁸, asupra cărora nu insistăm, dar ele sunt apreciate să fi fost în jurul a 40-50.000 de războinici, la care se adaugă contingentele aliaților. Aplicând constantele raporturi infanterie-cavalerie am putea spune că o treime o reprezenta călărima, respectiv cca. 15-20.000 călăreți din întregul efectiv. Desigur, cifrele sunt teoretice și greu de verificat în realitate, dar pe baza estimării lor putem înțelege mobilitatea tactică de amploare, aplicată de războinicul rege. Păstrând unele rezerve, putem spune că efectivele cavaleriei dacice, în acest caz, au fost duble față de cele ale lui Cloilios. Estimarea ne poate da o idee despre costurile întreținerii și angajării în lupte la distanțe mari de baza principală, cum a fost, spre exemplu, incursiunea în Moesia (**PI. VII**). Fără a intra în alte calcule cu grad mare de incertitudine, putem spune că doar o autoritate puternic centralizată, oricât de detestat este acum termenul, și bine ierarhizată instituțional putea dispune de mijloacele necesare pentru întreținerea, mobilizarea, desfășurarea și valorificarea tactică a unor detașamente atât de importante de cavalerie. Modul cel mai probabil de a asigura efective atât de mari de cai de luptă, segment ce necesită, așa cum am văzut, o selecție și pregătire specială, îl constituie creșterea cailor în herghelii mari, „regale”. Necesitățile identificate, arată că o astfel de întreprindere este indispensabil asociabilă unei dregătorii centrale⁷⁹, în sarcina căreia mai pot fi puse și atelierele specializate în confecționarea harnașamentelor și unele ateliere de fierari.

Experiența ecvestră a dacilor fost exploatată de armata romană prin încorporarea unei părți a soldaților daci care au supraviețuit războaielor. Astfel sub Traian și mai apoi sub împărații care i-au urmat, au fost constituite trupe auxiliare de daci constând atât în

78 Un instrument de măsură în acest caz îl reprezintă unul din principiile desfășurării războaielor ofensive, potrivit căruia armata de invazie este întotdeauna de două până la trei ori mai numeroasă. Armata romană, concentrată în vederea cuceririi Daciei, contabiliza nu mai puțin de 14 legiuni (70.000 de soldați) la care se adăugau numeroase unități auxiliare, astfel că întregul corp expediționar atingea cifra de 150.000 de oameni. Cf. Petolescu 2010, p. 135.

79 Criton vorbește despre de cei *puși peste cei care munceau* <pământul> *cu boii, alții dintre cei din jurul regelui, erau rânduiți* <să se îngrijească> *de fortificații* (*Geticele*, 5, 2, - *Lexiconul Suidas*).

formațiuni auxiliare regulate de infanterie și cavalerie (*cohortes și alae*) cât și în trupe auxiliare neregulate (*numerus*). Poate că cel mai important corp de cavalerie dacică, recrutat imediat după 106 p. Chr. a fost *Ala I Ulpia Dacorum*. Această unitate formată din aproximativ 500 de călăreți daci (16 *turmae* a câte 32 de cavaleriști) a fost cantonată pentru mai multe secole în îndepărtata Capadocie⁸⁰. Este foarte probabil ca despre această formație să ne vorbească și Arrian (*Ectaxis contra Alanos*, I, 8) atunci când ne descrie ordinea de mărșăluită a trupelor romane în timpul unei campanii purtate împotriva alanilor⁸¹. Deși nu insistă în descrierea vreunei trupe, Arrian ne dă de înțeles că acea *ala* formată din daci ocupa un rol important în cadrul armatei din care făcea parte de vreme ce era însărcinată să păzească spatele coloanei de marș. O altă formație de daci, în care au fost recrutați și călăreți a fost *Cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis)* (miliaria) *eqq(uitata)*. Această unitate având în alcătuirea sa trupe mixte de infanterie și cavalerie pare să fi staționat în Panonia, iar efectivele sale trebuie să fi fost compuse din 10 centurii, a câte 80 de infanteriști, plus 8 *turmae* a câte 32 de călăreți⁸².

Dincolo de pragmatismul evident, care a dus la folosirea cailor în alimentație, industrie casnică și război, calul a pătruns, prin polisemantismul vast cu care a fost investit, în mentalitatea și universul spiritual al geto-dacilor. Edificarea regalității a dus neîndoielnic la adoptarea unei ideologii având la bază originea divină sau eroică a instituției regale, doctrină din care calul, atribut definitoriu al ipostazei ecevestre, făcea parte integrantă⁸³. Iconografia având ca elemente centrale calul și călărețul – în care putem recunoaște componente ale unor culte cu un evident caracter socio-structural, precum *Cavalerul Trac* și *Cavalerii Danubieni* și depunerile de cai în morminte, singuri sau alături de războinicii pe care i-au servit în viață⁸⁴, arată valențele sacre care conțin nobilul animal. Calul este un vehicul cu un destin inseparabil de al omului, ce apare ca modalitate de transport pentru și către zei, dar și pentru deplasare terestră, luptă și vânătoare, activități cu multiple valențe sociale⁸⁵.

Încercând o concluzie la volumul destul de mare de date, unele cunoscute, altele inedite, obținute în urma acestui studiu și excurs în istoria relațiilor dintre cai și oamenii care au trăit în spațiul care este astăzi România, putem spune că aceste legături vin din vremuri ancestrale. Adoptat și adaptat rapid, calul a ocupat o poziție strâns conectată la mentalitatea războinică locală, puternic influențată de experiențele ecevestre ale tuturor vecinilor. Prestigiul de care se bucura este puțin cunoscut, iar puterea cavaleriei războinicilor de la Dunăre abia întrezărită, dar a fost sigur un element constituent nu doar al arsenalului elitelor militare, ci și o componentă esențială a imaginii despre sine iradiate de către această elită.

Constanta prezență în iconografia locală nu este numai o moștenire pe care spiritualitatea geto-dacică a lăsat-o secolelor care i-au urmat, ci reprezintă și finalizarea

80 Petolescu 2010, p. 215-216.

81 Stadter 1980, p. 96.

82 Petolescu 2010, p. 217.

83 Sîrbu; Florea 1997, p. 101.

84 Sîrbu 2004, p. 42.

85 Fulger *mss.*

unui ciclu al imaginarului, început pe pereții peșterilor preistorice⁸⁶. Ipostază în care, de această dată, apar împreună, om și animal, în încercarea de a lega lumea fantastică de lumea reală. Acea lume reală în care războinicii geto-daci săgetau din goana calului.

Explicațiile figurilor:

Planșa I

1. Pictura murală din mormântul de la Kazanlâk. În aceste scene se regăsesc războinici traci călare. Propunere de reconstituire. Cf. Webber 2003, p. 546, fig. 12/d; 12/e.

2. Călăreți geți. Cultura Ferigele-Bîrsești. Reconstituire grafică propusă de Radu Oltean.

Planșa II

1. Zona de recrutare a mercenarilor lui Cloilios și probabila rută către Pydna.

2. Pintenii descoperiți în aria geto-dacică. După Dima 2005.

Planșa III

1. Distribuția geografică a pintenilor de cavalerie.

2. Distribuția geografică a zăbalelor de tip tracic.

Planșa IV

1. Zăbala descoperită la Blandiana (jud. Alba).

2. Uneltele folosite pentru realizarea replicii.

3. Lingoul de metal folosit în experiment.

Planșa V

1. Imagine din timpul confecționării.

2-7. Componentele zăbalei.

Planșa VI

1. Componentele zăbalei finalizate.

2. Zăbala asamblată.

3-5. Poziționarea zăbalei pe capul calului

6. Diverse tipuri de verigi omega. După Werner 1988, p. 86, abb. 13.

Planșa VII

1. Diferențele de talie ale cailor, între Antichitate și perioada modernă. După Elsner 2004, p. 20.

2. Cal rasa Huțul. După www.petshome.ro (24.03.2013).

Planșa VIII

1. Cavalerie dacică. Columna lui Traian. După Cichorius 1896-1900, Taf. XXXI.

Bibliografie generală:

Izvoare

⁸⁶ Ciclul iconografic continuă însă, la alt nivel și într-un alt univers spiritual prin icoanele Sf. Gheorghe, personaj emblematic în arta creștină, cu rădăcini în iconografia și cultul Cavalerului Danubian. În tradițiile populare din spațiul românesc imaginea calului și a cavalerului apare ca motiv decorativ în toate sferele artei populare românești, dar și în cadrul unor dansuri și povești populare. Marinescu 1980, p. 293.

- Fontes – *Izvoare privind istoria României*, I, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964.
- Flavius Philostratus, *Heroikos*, traducere și note introductive Jennifer K. Berenson Maclean și Ellen Bradshaw Aitken, cuvânt înainte Gregory Nagy, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2001.
- Homer, *Iliada*, trad. George Murnu, studiu introductiv, note și glosar Liviu Franga, Editura Univers, București, 1985.
- Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, vol. II, trad. de Ioana Costa și Tudor Dinu, București, Polirom, 2001.
- Cornelius Tacit, *Despre originea și țara germanilor*, traducere și note Teodor A. Naum, prefață N. Lascu, Editura Științifică, București, 1957.
- Thucydides, *Războiul peloponesiac*, Studiu introductiv, traducere, note indice prof. N. I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966.

Literatură modernă

- Berciu 1939 – Dumitru Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.
- Berciu; Comșa 1956 – Dumitru Berciu, Eugen Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu*, în *MCA*, vol. II, 1956, p. 251-491.
- Berciu 1981 – Dumitru Berciu, *Buridava dacică*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1981.
- Bolomey 1968 – Alexandra Bolomey, *Despre osemintele de cai din mormântul traco-getic de la Agighiol*, în *Studii și Cercetări de Antropologie*, 1, 5, 1968, p. 27-31.
- Borangic 2009 – Cătălin Borangic, *Incursiune în arsenalul armelor curbe tracice. Mahaira*, în *BCȘS*, 15, 2009, p. 47-67.
- Borangic 2011 – Cătălin Borangic, *Războinici nord-dunăreni în armuri de zale (sec. II a. Chr.-sec. II p. Chr.) – partea I, în Terra Sebus*, 3, 2011, p. 171-227.
- Borangic; Paliga 2013 – Cătălin Borangic, Sorin Paliga, *Note pe marginea originii și a rolului armurilor geto-dacilor în ritualurile funerare*, în *Acta Centri Lucusensis*, nr. I-A, 2013, ed. Centrul de Studii Daco-Romanistice Lucus, Timișoara, p. 5-22.
- Cichorius 1896-1900 – Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1896-1900.
- Ciugudean 1980 – Horia Ciugudean, *Mormântul dacic de la Blandiana (jud. Alba)*, în *AMN*, XVII, 1980, p. 425-432.
- Constantiniu, Leahu 1968 – Constantiniu Margareta, Leahu Valer, *Mormânt getic în preajma Bucureștilor*, în *SCIV*, 2, 19, 1968, p. 195-209.
- Crișan 1980 – I. H. Crișan, *Necropola dacică de la Cugir. Considerații preliminare*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 81-86.
- Dima 2005 – Cristian Dima, *Pinteni dacici în epoca regatului*, în *Sargetia*, XXXIII, 2005, p. 179-195.
- Elsner 2004 – Hildegard Elsner, *Die Germanen*, 2004.
- El Susi 1996 – Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Ch-I d.Ch., studiu arheozoologic*, Bibliotheca historica et archaeologica Banatica, III, Editura Mirton, Timișoara, 1996.
- El Susi; Burtănescu 2000 – Georgeta El Susi, Florentin Burtănescu, *Un complex cu schelete de cai din epoca bronzului descoperit într-un tumul la Ripiceni (jud. Botoșani)*, în *Thraco-Dacica*, 21, nr. 1-2, 2000, p. 257-263.
- El Susi 2004 – Georgeta El Susi, *Expertise ostéologiques sur deux squelettes de cheval et de chien de L'époque La Tène, de Șeușa – „La cărarea morii” (Département D'Alba)*, în *Festschrift für Florin Medeleț Zum 60. Geburtstag* (ed. P.Rogozea, V.Cedică), *BHAB*, XXXII, 2004, p. 273-279.
- Ferencz 1996 – Iosif Vasile Ferencz, *Morminte celtice cu car din Transilvania*, în *BCȘS*, 2, Alba Iulia, 1996, p. 91-101.
- Fulger mss - Anca Cezarina Fulger, *Arte imperiale tra Traiano e Adriano nel confronto tra monumenti di Roma e della Dacia romana*, teză de doctorat, tutore Giuliana Calcani, Università degli studi RomaTre, Roma, manuscris.
- Haimovici 1983 – Sergiu Haimovici, *Caractéristiques des chevaux des getes découverts dans la nécropole de Zimnicea*, în *Dacia*, XXVII, 1983, p. 79-107.
- Haimovici 1987 – Sergiu Haimovici, *Creșterea animalelor la geto-dacii (sec IV î.e.n. - sec. I e.n.) din Moldova și Muntenia*, în *Traco-Dacica*, VIII, 1987, p. 144-153.

- Haimovici 1991 – Sergiu Haimovici, *Materialul faunistic de la Gîrbovăț. Studiul arheozoologic*, în *Arheologia Moldovei*, XIV, 1991, p. 153-166.
- Horedt 1958 – Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1958.
- Marinescu 1980 – Marina Marinescu, *Sur l'histoire d'une représentation plastique dans l'art populaire roumaine – le cheval et le cavalier*, în *Actes du II eme Congres International de Thracologie, Bucarest, 4-10 septembre 1976, III (Linguistique, Ethnologie, Anthropologie)*, București, p. 293-298.
- Miron 2008 – Isabela Miron, *Regele Rhesos între legendă și realitate*, în *Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați, seria Istorie*, VII, 2008, p. 17-22.
- Morintz 1977 – Sebastian Morintz, *Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice*, în *Revista de Istorie*, 18, tom 30, București, 1977, p. 1465-1488.
- Moscalu 1986 – Emil Moscalu, *Mormântul princiar de la Peretu*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1986, p. 59-70.
- Nemeti 1999-2000 – Sorin Nemeti, *Zei cavaleri în spațiul nord-balcanic (sec. V a. Ch. - I p. Ch.)*, în *EphNap*, IX-X, 1999-2000, p. 107-129.
- Nistorescu 2010 – Laurențiu Nistorescu, *Transportul călare în economia pre-romană*, comunicare la simpozionul național „Agricultura, păstoritul și meșteșugurile conexe în Dacia și provinciile romane învecinate”, Centrul de Studii în Istorie și Arheologie „C. Daicoviciu”, Timișoara, mai, 2010.
- Oancea 1976 – Oancea Alexandru, *Branches de mors au corps en forme de disque*, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 59-75.
- Pâslaru 2000 – Ion Pâslaru, *Harnașamentul în epoca bronzului*, în *Thraco-Dacica*, XXI, 2000, nr. 1-2, p. 147-162.
- Pippidi 1971 – Dionisie M. Pippidi, *Note de lectură. Ceva despre data tratatului de artă militară a lui Mauricius*, în *Studii Clasice*, XIII, 1971, p. 171-190.
- Petolescu 2010 – Constantin C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Editura Academiei Române, București, 2010.
- Poenaru-Bordea 1976 – Gheorghe Poenaru-Bordea, *Edonii*, în *Magazin istoric*, anul X, nr. 10 (115), oct. 1976, p. 10, p. 19.
- Russu 1963 – Ioan I. Russu, *Zoltes si Rhemaxos*, în *Apulum*, VI, 1963, p. 123-144.
- Russu 1967 – Ioan I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Editura Științifică, București, 1967.
- Rustoiu 2002 – Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.
- Rustoiu et alii 2001-2002 – Aurel Rustoiu, Valeriu Sîrbu, Iosif V. Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)*, în *Targetia*, XXX, 2001-2002, p. 111-127.
- Rustoiu; Coșea 2004 – Aurel Rustoiu, Alexandra Coșea, *The Padea-Panagjurski Kolonii Group in Southwestern Transylvania. Archaeological, Historical and Paleo-Anthropological Remarks*, în Adriana Pescaru, Iosif V. Ferencz (ed.), *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei*, Deva, 2004, p. 267-276.
- Rusu 1994 – Mircea Rusu, *Chars de combat hallstattiens chez les Thraces nord-danubiens*, în Horia Ciugudean, Nikolaus Boroffka (Ed.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June, 1993, BMA*, I, 1994, p. 167-184.
- Sîrbu; Florea 1997 – Valeriu Sîrbu, Gelu Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană (Images et imaginaire en Dacie préromaine)*, Brăila, Editura Istros, 1997.
- Sîrbu 2004 – Valeriu Sîrbu, *Sacrificii și îngropări rituale de cai la tracii din zona Carpato-Balcanică (sec. X a. Chr.- sec. I p. Chr.)*, în *Istros*, XI, 2004, p. 41-68.
- Sîrbu și Ștefan, 2010 – Valeriu Sîrbu, Magdalena Ștefan, *Images of Gendered Identities. North-Thracian Case 5th- 3rd Century BC*, în *Istros*, XVI, 2010, p. 235-265.
- Suciu mss – Liliana Suciu, *Habitat și viață cotidiană în Dacia secolelor I a. Chr – I. p. Chr.*, teză de doctorat, îndrumător-coordonator prof. Ioan Glodariu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2009, manuscris.
- Stadter 1980 – Philip A. Stadter, *Arrian of Nicomedia*, Chapel Hill, 1980.
- Vasilescu 1977 – Mihail Vasilescu, *Tracii în epepeile homerice*, în *Cercetări istorice*, serie nouă, VII, 1977, p. 235-247.
- Velea et alii 1980 – Constantin Velea, I. Tîrnoveanu, N. Marcu, *Creșterea cabalinelor*, Editura Dacia, Cluj-

- Napoca, 1980.
- Venedikov 1957 – Ivan Venedikov, *Trakjiskata juzda (Le mors Thrace)*, în *Izvestija*, Sofia, XXI, 1957, p. 153-201.
- Vulpe 1967 – Alexandru Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967.
- Vulpe; Zahariade 1987 – Alexandru Vulpe, Mihai Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, Editura Militară, București, 1987.
- Watson *et alii* 2001 – Watson Mary Gordon; Lyon Russel; Montgomery Sue, *Caii. Ghid complet*, trad. Diana Cușă, Editura Aquila'93, Oradea, 2001.
- Webber 2003 – Christopher Webber, *Odrysian Cavalry Arms, Equipment, and Tactics*, în Lolita Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR, International Series, 1139, Oxford, 2003, p. 529-554.
- Werner 1988 – Wolfgang Werner, *Eisenzeitliche Trensens an der unteren und mittleren Donau*, Beck-München, 1988.
- Woźniak 1974 - Zenon Woźniak, *Wschodnie pogranicze Kultury Lateńskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.
- Zahariade 2009 – Mihail Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army: From the First to the Third Century A.D. I. Auxilia*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009.
- Zirra 1981 – Vlad Zirra, *Latènezeitliche Trensens in Rumänien*, în *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, VIII, 1981, p. 115–171.

Abrevieri

- AMN* – *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, 1, 1964.
- Apulum* – *Apulum, Acta Musei Apulensis*, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia, 1, 1942 (din 1992 Muzeul Național al Unirii).
- Arheologia Moldovei* – *Arheologia Moldovei*, Academia Română, Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
- BAM* – *Brukenenthal Acta Mysei*, Muzeul Național Brukenenthal, Sibiu
- BCȘS* – Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Alba Iulia.
- Cercetări istorice* – Cercetări istorice, Muzeul de istorie a Moldovei, Iași
- Dacia-Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. București, I, (1924) – XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
- EphNap* – *Ephemeris Napocensis*, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
- Istros* – *Istros*, Buletinul Muzeului Brăilei, I, 1980.
- MCA* – *Materiale și cercetări arheologice*, București.
- Pontica* – *Pontica*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța.
- Sargetia* – *Sargetia*, Buletinul Muzeului județului Hunedoara (*Acta Musei Devensis*), Deva, 1, 1937.
- SCIV(A)* – *Studii și cercetări de istorie veche*, București, 1, 1950 (din 1974 *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*).
- Studii Clasice* – *Studii clasice*, Societatea română de studii clasice, București.
- Terra Sebus* – *Acta Musei Sabesiensis*, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș.
- Thraco-Dacica* – *Thraco-Dacica*, Institutul de Tracologie, București, I, 1980.

Abstract:

The horse has been a useful animal to man since time immemorial. If during Palaeolithic and Mesolithic it represented only a food source for the prehistoric hunters, the Neolithic societies, exploited horses in multifunctional ways domesticated. The populations living in the Eurasian steppes were the first to take advantage of the uses generated by horse taming. As a constant source of meat, horse hide and milk, these animals proved to be even more valuable when people began to use them for transporting goods and persons over longer and longer distances. Moreover, was the extensive exploitation of horses that allowed the steppe's shepherds to live a semi nomadic life and achieve a high military standard. Among the Indo-European populations, the Thracians were known to be a different branch. Horse breeding by this numerous people, neighbour to the tribes of the steppes, could be traced archaeologically, through discoveries that attest an increasing role of the cavalry from one century to another, as well as through the written sources of the Antiquity. These sources, mainly Greek ones, often presented the Thracians as being a belligerent people, owners of thorough bred horses. The ancient authors also mentioned the Getae as neighbours of the Scythians, under the influence of whom they distinguished themselves as skilled horseback archers.

The influences continued with the arrival of Celtic warriors in the area, who came from Central Europe spreading new fashions in military gear, and thus causing the transformation of Geto-Dacian harnessing equipment. This phenomenon became obvious once the ethnic-cultural synthesis between the two peoples took place, in the cultural group Padea - PanaghiurskiKolonii. Beginning with this moment, certain paraphernalia characterizing an elite cavalry began to spread in the area populated by the Dacians, such as pasterns and the Thracian snaffle. We've been trying to make a replica for this type of snaffle during an exercise of experimental archaeology. The actual testing of the piece revealed the fact that this model is superior to other types of snaffles, as far as horse control and manoeuvrability are concerned.

Finally, we concluded that, in the light of archaeological discoveries, ancient sources and archaeological experiments, the Geto-Dacian horsemen appear to have been warriors and professional horse riders, possessing exceptional harnessing equipment, excellence attained due to their long equestrian tradition, doubled by a remarkable military ingenuity.

In this complex and permanently changing context, the horses had entered deeply into the Geto-Dacian mentality and spirituality, occupying an important place in the magic-religious beliefs and practices, a visible cultural heritage for the following centuries.